

Козок шоири Ўлжас Сулаймонов «Аз и Я» китобида академик Грековнинг «Киев Руси» асаридан бир парча келтиради: «Хам ёзма, хам бошка манбалар хизматимизга мунтазир. Аммо манбалар қандай бўлишидан қатъи назар, фақат бир ҳолдагина фойдали бўлиши мумкин — тадқиқотчининг ўзи ундан нима истагани яхши билмоғи керак». Ўлжас Сулаймонов бу кўрсатмани кескин танқид қилади. Чиндан ҳам, юксак рутбалик раҳбарларнинг оғзига қараб иш юритишни одат қилиб олган анча-мунча «олимлар» таникли академикнинг бу гапини ўзлари учун муқаддас дастурил амал қилиб олдилар. Улар турли-туман асарларида тарихни ҳолисона ёритиш ўрнига ундан ўз мақсадларига мос қеладиған ҳодисалар ва фактларни танлаб ёритиш, қолганларини эса ҳас-пўшлаш ёхуд билиб билмаганга олиш йўлидан бордилар. Бирок гап фақат машҳур академикнинг назарий кўрсатмасида ҳам эмас. Бу кўрсатманинг ўзи мамлакатимизда 20-йиллардаёқ қарор топган муайян ижтимоий-сиёсий вазиятнинг самараси ўлароқ майдонга қелганди. Маълумки, 1917 йилдан кейин большевиклар барпо этган йўқсуллар ҳукмронлиги салтанатида ҳукмрон мафкура фақат бир мақсадга— янги тузумни ҳар жиҳатдан оқлаш ва улуглашга хизмат қилди. Бу йўлда у ҳар қандай воситалардан, ҳатто зўравонликдан ҳам, ошқора ёлгон, сурбетларча сохтакорликлардан ҳам қайтгани йўқ. Ҳукмрон мафкура, айниқса, большевикларнинг миллий сиёсатини «улуглашда» зўр жонбозлик кўрсатди. «Октябрь ўтмишда эзилган халқларни озодликка олиб чиқди, улар улуг оғамизнинг ёрдами билан бахтиёр ҳаёт қурдилар, улар ўтмишда ҳор ва қашшоқ эдилар, фақат совет давридагина маданиятли, фаровон турмуш кечири бошла-дилар, бунинг учун улар партиядан ҳар қанча миннатдор бўлсалар арзийди. Қимда-қим бу гапларга қўшилмаса ёхуд қарши бўлса, у гоёвий маҳдуд, муртад, халқнинг ашаддий душмани, разил миллатчи!» — Ўнлаб йиллар давомида ана шу «ҳақиқатларини халқ онига сингдиришга

харакат килинди. Афсуски, ижтимоий илмлар турли тазйиклар ва маъмурий жазолар таъсирида мустакиллигини йўқотиб, нобоп тузумнинг хизматкорига айланди. Окибатда олис ўтмиш ҳам, якин тарихимиз ҳам бутунлай сохталаштирилиб, бузиб, ёлгон-яшикка, уйдирмаларга қорйштириб талкин этила бошлади. Айниқса, XX асрда яшаб ўтган, илгор гоёларни олға сурган, бу йўлда қўлидан келган хизматини аямаган зиёлилар шафқатсиз танкид остига олинди. Уларнинг оламдан ўтиб кетганларига «жадид» деган муҳр босилиб, ёмонотликка чиқарилди. Минг хил чигирликлардан ўтиб, 30-йилларга етиб келганлари Сталин жаллодлари томонидан қатли ом қилинди. Ўз вақтида ватанини тарқ этиб улгурган, муҳожирликнинг оғир, миннатли нонини еб, ўта мураккаб шароитларда жон асраганларга эса «советларнинг ашаддий душмани, ватангадо ҳоинлар, аксилкилобчилар, миллатчилар» деган қора тамга ёпиштирилди. Уларни қоралашга расман қатъо берилди. Тарихчими, адабиётшуноси, иқтисодчими, файласуфми, ҳуллас, олим зоти борки—ҳаммаси уларнинг биронта асарини, бирон мақоласини ўқимаса-да, ҳаёт йўлини билмаса-да, сиёсий, адабий, фалсафий қарашларидан беҳабар бўлса-да, қарши чиқмоғи, мунозарага киришиб, қарашларини рад этмоғи, беҳаё сўзлар билан сўқиб, лойга қориштирмоғи ҳам фарз, ҳам қарз эди. Бундай олимлар рағбатлантирилар, «мафқурамизни мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшган қаҳрамонлар» деб баҳоланарди. Буни қарангки, муайян йилларда ана шундай «аксил тарғиботчилик», чет эллардаги ўзбек муҳожирларини ёки бошқа миллатларга мансуб шарқшунос олимларни қош қилиш айрим «олимлар» учун тирикчиликнинг осон йўл айланди. Анча-мунча одамлар бу йўлдан бориб, мансаб пиллапояларидан қўтарилдилар ва сохта шухрат эгаларига анландилар. Бугун буларнинг ҳаммаси ёлгон бўлиб чиқди. Ўша «қош этилган», урилган, сўқилган советшуносларнинг қўп гаплари тўғри экан — улар четдан туриб, Туркистоннинг заволи аҳоли, ақил такдири тўғрисида бизга қараганда тўғрироқ ва теранроқ фикр юритишган экан. Замон ўзгарди, қатта қийинчиликлар, талафотлар эвазига бўлса ҳамки, ошқораликка эришдик, аста-секин сўз эркинлиги кириб қеляпти. Бугун Вали Каюмхон, Боймирза Хайит, Булоқбоши, Темирхўжа қаби ўзбек муҳожирларининг номини бемалол тилга оладиган, асарларини қоп этадиган бўлиб қолдик. Ҳатто ўзбек ёзувчиларининг сўнгги қурултойида Боймирза Хайит ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди. Ана шу муҳожирлар қафида Мустафо Чўқай алоҳида ўрин тутди.

Мустафо Чўқай қатъо туркистонлик муҳожирлар ўртасидагина эмас, балки Қарбдаги, айниқса, Олмония ва Туркиядаги шарқшунос олимлар дунёсида қатта обрў қозонган, юксак нуфузга эга бўлган бир зотдир. Аллома бу эътиборга бир вақтлар Туркистон муҳториятининг бошида тургани учунгина эмас, иккинчи жаҳон уруши қоғларида туркистонлик қурдошларидан анча-мунча одамни ўлим қангалидан қортиб олиб, асраб қолгани учунгина эмас, балки Туркистон мустакиллиги йўлидаги фидоқорона қаролияти туфайли, қўпгина теран ва қолисона илмий асарлари туфайли эришган. Чет элларда уни «турқларнинг буюқ миллиётчиси ва қуртсеварларидан бири» деб эъзозлайдилар. Афсуски, ана шундай инсон қақида деярли ҳеч нарсаси билмаймиз. Тўғрироғи, билганимиз — ҳуқмрон мафқуранинг бу одам қақида миямизга қуйган ёлгон-яшигидан ўзга нарсаси эмасди. Мустафо Чўқайнинг номи 20-йилларда қўп тилга олинарди. Аммо қар хил қурултой, мафқуравий анжуманларда, инқилобий мавзуларда ёзилган рисола ва қитобларда у ашаддий қалқ душмани, миллий буржуа мафқурасининг етакчи намояндаси, совет ҳоқимиятига қарши қурашган, босмачилик қаракатини уюштирган бир қимса сифатида таърифланади. 30-йилларнинг ўрталарида ҳам турли муносабатлар

билан Мустафо Чўкай тез-тез тилга тушиб турди. Жумладан, 1930 йилда Ўзбекистон ССР Олий судининг собик раиси Саъдулла Косимов устидан бўлган суд жараёнида давлат кораловчиси Р. Катаняннинг айблов нуткида ёки Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромов сўзлаган маърузалар ёхуд нуткларда шундай бўлган. Бирок 1937 йилдан кейин худди биров буйрук бергандай, Мустафо Чўкай номи матбуот саҳифасидан бутунлай ўчиб кетади, гўё бу одам, умуман, ҳеч қачон яшаб ўтмагандек, унинг тўғрисида лом-мим дейилмайди. Фақат 1985 йилдан кейингина олим ҳақидаги гаплар яна тикланди, бироқ бу гал янги асосда, янгича муносабат билан тикланди; баъзи асарлари матбуотда эълон қилина бошланди. Мазкур иш Мустафо Чўкай ҳақидаги илк мақола. Афсуски, кўлимда унинг чет элларда босилган кўпгина китоблари ва тадқиқотлари йўқ. Шундай бўлса-да, Мустафо Чўкайнинг Туркияда босилган «1917 йил хотира парчалари» деган китоби ҳамда унга бағишланган альбом асосида ва газетада чоп этилган «Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида» деган мақолага суяниб, унинг ҳаёт йўли ва ижтимоий-сиёсий қарашлари тўғрисида фикр юритмоққа жазм қилдим. Шоядки, Туркистон мустақиллигининг атоқли курашчиси сифатида донг таратган юртдошимиз ҳақида илк тасаввур берувчи бу мақола бугунги ўзбек китобхонлари учун фойдадан холи бўлмас.

Мустафо Чўкай 1890 йилнинг 17 январидида Окмачит шаҳрида тугилган. Окмачит ҳозир Қизил Ўрда вилоятининг маркази. XIX аср ўрталарида бу шаҳар Қўқон хонлигига қарар, унинг чегарасида жойлашган овлоқ бир қалъа ҳисобланарди. Олмаотада истикомат қилувчи рус забон ёзувчи Анов «Окмачит» романида бу шаҳарнинг рус қўшинлари томонидан ишғол қилиниши воқеаларини батафсил ҳикоя қилган. Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романида Окмачитга доир латифанамо бир гапни келтиради. Роман қаҳрамонларидан бири Ноиб тўра Мирёкубга дейди: «...Сенларнинг Худоёрхонингга «ўрислар Окмачитни олиб қўйди» деганлар. Худоёрхон «у юртим неча қулиқ йўлда?» деб сўраган, «бир ойлиқ йўлда» деганлар. «Ундай бўлса, менга унақа олис юртининг қерағи йўқ. Олса олаберсин» деган...» (Чўлпон. Яна олдим созимни. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент—1991, 144-бет.)

Инқилобдан олдин Окмачит яна бир жихати билан машҳур бўлган — овлоқ жой бўлишига қарамай, Окмачитдан жуда кўп тилмочлар чиққан. Яхшиси, бу ҳусусда сўзни Мустафо Чўкайнинг ўзига берайлик:

«Эски Туркистон вилояти доирасидаги шаҳарлар орасида Окмачитнинг баъзи ўзига ҳосликлари бор эди... Улардан бири, балки энг муҳими, бу доирада фаолият кўрсатган тилмочларнинг кўпчилиги Окмачитдан чиққани эди. Ёлғиз Сирдарё вилояти ҳудудидагина эмас, Самарқанд ва Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам губернатор, полиция маҳкамаларида окмачитлик козов тилмочлари хизмат қиларди... Окмачит шаҳри котиб ва тилмачлар етиштириб берувчи бир макон бўлиб қолганди.» (Мустафо Чўкай. «1917 йил хотира парчалари». Анкара. Ёш Туркистон нашриёти — 1988, 16-бет.)

Мустафо ана шундай муҳитда дунёга келганди. Отаси Чўкайбей Тўрғай Додхо ўғли (1811—1918) ўз даврининг кўзга кўринган арбобларидан бўлган. У ўғлини илмми, маърифатли қилиб тарбиялаш йўлида қўлидан келган ишни аямаган. Мустафо бошланғич маълумотни Окмачитда она тилида эски мактабда олади. Ўғлидаги иқтидорни ва илмга ҳавасни пайкаган ота эски мактаб таълими билан чекланиш мумкин эмаслигини яхши тушунади ва уни Тошкентга юборади. Бу ерда Мустафо гимназияда рус тилида таҳсил кўради. Уни аъло баҳода битиргач, Петербургга йўл олади. Мустафо Петербург дорилфунунининг ҳуқуқ қуллиётини ҳам зўр муваффақият билан тугатади.

Дорилфунунда ўқир экан, Мустафо факат ҳуқуқшунослик илмларига кизиқиш билан кифояланмай, айна чокда, тил ўрганиш бобида ҳам фавқулудда иктидор эгаси эканини намоиш этади. Мустафо Чўкай ҳам бевосита сиёсий фаолият майдонига кириб қолади. Табиийки, ёш Мустафони ҳаммадан аввал она юрт тақдири кизиктирар эди. У Туркистонни мустамлака кишанларидан халос кўришни истар, ўлка халклари ўз тақдирига ўзи ҳўжайин бўлган ҳолда тараккиёт йўлига чиқиб, бошқа илгор мамлакатлар каторидан ўрин олишини хоҳларди. У инқилоб арафаларида ёзган мақолаларида Туркистон мустақиллиги учун кураш гоҳларини кенг тарғиб эта бошлади. Шундай қилиб, Мустафо Чўкай Туркистон манфаатларини чуқур тушунадиган илгор фикрли зиёлиларнинг олдинги каторидан ўрин эгаллайди. Фикри теран, калами ўткир бўлгани учун уни ҳатто Россия Думасига ишга олишади.

«1917 йил инқилоби бошланган кезларда,— деб ёзади Мустафо Чўкай «1917 йил хотира парчалари» китобида,— мен Петербургда эдим. У замонда мен Россия Думаси (парламенти) Мусулмон фракцияси қошидаги бюрода Туркистон вакили эдим. Туркистон ҳақида материаллар тўплар ва давлат думасидаги мусулмон миллат вакилларига Туркистон билан боғлиқ масалалар ҳақида керакли материалларни ҳозирлаб берардим». 1917 йил февраль инқилоби амалга ошиб, подшо тахтдан воз кечиши ҳақидаги Манифестни эълон қилган кун Мустафо Чўкайни Тошкентга тақлиф этадилар. Бирок Тошкентдан келган телеграммада 1917 йилнинг апрелида Оренбургда Умумқозок Конгресси бўлиши маълум қилинган ва унда Мустафо Чўкайнинг Туркистон вакили сифатида қатнашиши илтимос этилганди. Мустафо Чўкай Оренбургга йўл олади, бирок манзилга етгунча йўлда — Пензада тўхтаб ўтишга тўғри келади. Пензадаги воқеа Мустафо Чўкайнинг она юртга муҳаббати маъхум нарсаси эмас, балки ватаннинг ҳўрланган, қийналган, эзилган фарзандларига қинакам гамҳўрлик тарзида намоён бўлганини кўрсатади. Мустафонинг ўзи қуйидагича ёзади: «Йўлда Пенза шаҳрида туркистонликларимизга дуч келдим. Бу ерда Туркистон ишчилари тўла ўнларча вагон бир чеккага чиқариб қўйилганди... Бу бечораларнинг турмуши ва оқибатидан ҳабар оладиган бирон қимса йўқ эди. Шу тарзда унутилган туркистонликлар нима қилишларини билмай ночор аҳволда қолган эдилар.» Мустафо Чўкай Туркистон вакили сифатида беқат бошлиғига мурожаат қилади, ундан иш қилмагач, вилоят комиссари билан гаплашади. Бундан ҳам натижа қилмайди. Ишга вилоят ишчи-асқар депутатлари шўроси аралашади ва Мустафонинг қийин-қисови билан туркистонлик ишчилар тушган вагонлар она юрт томон йўл олади.

Мустафо Чўкай хотираларида қелтирилган бу воқеа унинг табиатини, қайрати ичига қилмайдиган фаолият қишиси эканини, юртдошларининг тақдирига ҳеч қачон қоқайд томошабин бўлиб қарамаганини кўрсатади.

Мустафо Чўкай Оренбургда бир неча кун бўлади. У юқорида зикр этилган хотираларида Биринчи умумқозок қурултойи гоҳат қоланд руҳда ўтганини ёзади. Қурултой қозокларнинг миллий уйғонишида қатта аҳамият қасб этиши билан бирга, барча туркий халқларни Туркистон мустақиллиги гоҳиси атрофида бирлашишига ҳам ёрдам берган. Қурултой ишида Фотиҳ Қарим, Мунаввар қори Абдурашидов қоби таникли зиёлилар иштирок этган. Уларнинг нутқлари қурултой аҳлида қатта таассурот қолдирган. Мустафа Чўкай буни ҳам ёркин бўёқларда тасвирлайди:

«Мунаввар қорининг «Ўзбек қардошларингиздан салом қелтирдим» дея бошланган табриқ сўзларини қозок бўзқирларидан қелган вакилларда уйғотган туйғулар, чуқур таъсири мен учун унутилмас бир хотирадир. Мунаввар қорининг илк жумласини оёққа

туриб каршилаган мажлис ахли унга узок олқишлар билан жавоб берди. Кўпгина ёш вакиллар уни кўз ёшлари билан тингладилар. Козок бўзқирларининг олис гўшаларидан келган вакиллар «энди биз ҳам кон ва жон бирлигимизни, кардошлигимизни очикча сўйпай оладиган бўлдик» деярок кўзлари ёшланди. Оренбург ва умум турк-татарлар номидан Фотих афанди Каримий курултойни кутлади. Шундай қилиб, курултой буюк Турк халқининг уч кучли кўли орасидаги мустахам боғлиқликни намойиш этган бир сахнага айланди.»

Мустафо Чўкай Оренбургдаги ишларини битиргач, Тошкентга келади. 1917 йилнинг баҳор кезларида Тошкентдаги сиёсий ҳаёт қайнаб турган қозонни эслатарди. Қураш жаҳҳасида ҳар хил ижтимоий тоифалар манфаатига хизмат қилувчи сиёсий қучлар фаолият кўрсатарди. Тошкентда ҳам қўш ҳокимиятчилик давом этар, юртни Муваққат ҳокимият комиссари билан бир қаторда ишчи ва аскар депутатлари Совети ҳам бошқарарди. Советнинг таркиби хилма-хил бўлиб, унда эсерлар, кадетлар, большевиклар ва мусулмонлар фракцияси мавжуд эди. Ўртада инқилиқ йўқ эди. Шунингдек, шаҳарнинг сиёсий ҳаётида яна икки ташкилот — «Уламо ҷамияти» билан «Шўрои исломия» ҳам қатта роль ўйнади. Бироқ булар ҳам ахил бўлиб иш тутиш ўрнига ўзаро низоларга берилдилар ва қўп ўтмай, ихтилофлар ошқора қурашга айланиб кетди. Бундан фойдаланган большевиклар уларни тор-мор қилтирди ва 1917 йилнинг ўрталарида бошқа партияларни Тошкентдан қувиб юборишди. Шу тарзда Мустафо Чўкай Қўқонга келади ва сиёсий-инқилобий фаолиятини давом эттиради. Бу пайтда у мусулмонлар ўлка советининг («Шўрои исломия») раиси эди. Қўқонда бироз бўлгач, вазиятни ўрганиш, халқ қайфиятини билиш учун Марғилонга боради. Туркистон ўлкасининг Андижон, Тошкент, Самарқанд, Чимкент, Авлиё-ота қаби шаҳарлари билан яқиндан алоқада бўлади. 1917 йилнинг 31 октябрида бир гуруҳ большевиклар Тошкентда ҳокимиятни қўлга қиритишади ва Туркистонда совет ҳокимиятини эълон қилишади. Ўлкада сиёсий вазият ғавқулдда тус олади. Бундай шароитда Ўлка мусулмонлар Совети ҳам ўз фаолиятини қучайтиради. 1917 йилнинг 9 декабрида эрталаб соат 10 да Қўқон шаҳрида ўлка мусулмонларининг ғавқулдда курултойи очилади ва Туркистон мухторияти эълон қилинади. Курултойда мухториятни идора қилувчи Халқ Қенгаши сайланади. Қенгаш ўз навбатида Мухторият ҳукумати қайлади, Унинг биринчи раиси таниқли ҷамоат арбоби, Алаш Ўрда партиясининг раҳбарларидан бири Тинишбоев бўлган эди. Аммо у бори-йўғи бир ҳафта қайлиқ қилди. Ҳозирча бизга номаълум сабабларга қўра у истеъфога қайди, ўрнига Мустафо Чўкай тайинланади. Бироқ унинг ҳукумати ҳам узок яшаёлмайди — орадан уч ой ўтар-ўтмас большевиклар томонидан тор-мор этилади. Шу ерда андак тўхтаб, бошқа бир масалага эътиборингизни қалб қиламиз.

Сўнги 75 йил давомида Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, бу ердаги босқинчилик ҳаракати, ғуқаролар уруши, Қўқон мухторияти ҳақида юзлаб асарлар қитилди. Шуниси қизиқки, уларнинг ҳаммасида мухториятни тор-мор қилтирган большевиклар ва қизил аскарлар Туркистон халқига беқийс яхшилик қилган буюк қаҳрамонлар сифатида таърифланади, Қўқон мухторияти эса энг ярамас, энг зарарли бир ҳодисадай талқин этилади. Мен бу ўринда қайқат тарихшунос олимларнинг асарларини қўзда тутайганим йўқ. Биз адабиётшунослар ҳам тарихни бузишда улардан қилишган эмасмиз. Адиблар, шоирлар, драматурглар, қиночилар ҳам айнан шў ҳодисаларни ўта сохталаштириб тасвирлаганлари, «Яша шўро!» деб қайқиритишдан қарига ўтмаганлари қусун ҳаммага маълум. Қина-қудуратларни қўяйлиғи бошқа бир саволга

жавоб излайлик: нима учун мана шу асарларнинг хаммасида Мустафо Чўкай якдиллик билан кораланади? Назаримда, шўронинг нонини еб улгайган олиму фузало, адибу шуаро Мустафо Чўкайнинг инкилобгача бўлган фаолиятида ортикча салбийликни кўрмайди-ю, лекин мухторият ҳукумати раислигига сайланганлигини сира-сира кечиролмайди. Бунинг боиси шундаки, умри киска Кўкон мухторияти ўлка ҳаётида бирон-бир сезиларли бурилиш ясаб улгурмай тарих сахнасидан чикиб кетган эса-да, у Туркистон мустақиллиги йўлида ёкилган сўнмас юлдуз — халк калбида ёнган умид чирोगи эди. Уни ёкканлардан бири Мустафо Чўкай эди. Шунинг учун ҳам ҳукмрон коммунистик мафкура уни сира кечира олмади ва Кўкон мухториятини 20-йиллардан бери муттасил коралаб, «фош килиб» келди. Унинг бўйнига тақилган тавки лаънатлар эса ўша-ўша эски гаплар — мухторият аксилинкилобий ҳокимият, гўё бутун Туркистон Октябрни кувончдан кўзда ёш билан чапак чалиб кутиб олган-у, мухториятчилар халк иродасига қарши бориб, буржуа ҳукумати тузган. Бу — бошдан-оёқ тухмат. Фирка тарихчилари 20-йиллардаёқ Туркистонда маҳаллий аҳоли инкилобдан мутлақо узок бўлганини очик айтишган эди. Биргина мисол келтираман. Туркистон тарихига оид бир қатор асарлар эълон қилган П. Алексеенков «Кўкон мухторияти» китобида маҳаллий ишчиларнинг инкилобга муносабати ҳақида ёзади: «Ишчилар синфининг миллий табақаларига нисбатан шунини айтиш керакки, уларнинг бир қисми ишлаб чиқаришдаги ўрни ва савиясининг ўта пастлиги важдан совет ҳокимиятини етарли даражада фаол қўллаб-қувватламайди, бошқа қисми эса, ҳатто бетарафлик йўлида туради». Дехқонлар ҳам улардан ўтиб кетган эмас: «Ишчилар синфи томонида туриб (яъни, инкилобчилар томонида, дейилмоқчи —О. Ш.) фаол ва қатъий чиқиш учун ўрта нарсани етишмасди:

- 1) ўзининг асосий иқтисодий ва сиёсий манфаатларини билмаслик;
- 2) фаолият учун зарур бўлган уюшқоқлик;
- 3) ишчилар синфини етарли тушуниш ва дехқонларни фаол қўлашга жалб қилиш лозимлигини англамаслик.»

Хўш, миллий Зиёлилар-чи?

«Миллий зиёлилар Октябр инкилобидан кейин буржуазия билан бирга кетди». (П. Алексеенков. Кокандская автономия. Т.—1931, 14, 15, 16-бетлар.)

Демак, ишчилар синфи ҳам, дехқонлар ҳам, зиёлилар ҳам Октябр инкилобини амалга оширишда фаол қатнашмаган. Энди ўзингиз ўйланг — на ишчилар, на дехқонлар, на зиёлилар қўллаб-қувватламаган ҳодисани «халк инкилоби» дейиш мумкинми? Халкнинг унга ижобий муносабати қанча бўлади? Советпараст олимнинг ўзи тан олган далиллар Октябр инкилоби Туркистонга четдан келтирилганини яққол исбот қилмайдими? Бас, шундай экан. Кўкон мухторияти маҳаллий халкнинг инкилобий хоҳишига зид ўлароқ майдонга қилган, деб даъво қилиш бориб турган бир уйдирма, ҳолос. Билъакс, далиллар ва ҳужжатлар шундан далолат берадики. Туркистон мухторияти бу ерда яшовчи маҳаллий халқларнинг энг теран орзу-хавасларига тўла мос бўлган.

Қўп йиллар мобайнида расмий китобларимизда: «Мухторият маҳаллий буржуа миллатчиларининг ҳокимиятидир. У Россияга қарши, русларга қарши қаратилган, Туркистонни Россиядан ажратиш олишга интилан,» деган ақидалар олдинга суриб қилинди. Бироқ бу даъволар ҳам пухта заминга эга бўлмаган, пуч ва уйдирма гаплардир. Буни исботлаш осон. Аввало, мухторият парламенти — «Халқ кенгашиининг миллий таркибига эътибор қилайлик. Унда ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар билан бир қаторда

руслар, украинлар, яхудийлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор эди, Унга 54 киши сайланган: 36 киши махаллий, 18 киши Оврўпо миллатларига мансуб бўлган. Шунинг ўзиёқ мухториятни барпо этган одамларда байналмилалчилик руҳи анча юксак бўлгани, хакикий демократияни анча чуқур тушунганини кўрсатиб турипти. Шундай экан, бу мухториятни «махаллий буржуа миллатчиларининг ҳукумати» деб аташ тарихий ҳақиқатни сохталаштиришдан бошқа нарса эмас. Туркистонни Россиядан ажратиш олиш масаласига Мустафо Чўкай хотираларидан олинган бир жумла билан жавоб бериш мумкин. У ёзади: «Биз Россиядан айрилмокни талаб этмадик. Факат мухторият эълон килдик. Натижа эса маълум...»

Аслида Туркистон мухториятининг барпо бўлишига инкилоб самараси сифатида караш керак. Маълумки, янги ҳокимият илк формонларидаёқ Россия тасарруфидаги халқларга озодлик ваъда килди, уларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгаллиги, ҳатто Россия таркибидан ажралиб чиқишлари мумкинлиги эътироф этилди. Бундан ташқари, янги ҳокимият бошлиғи В. И. Ленин Октябрь инкилобидан бир ой ўтар-ўтмас Россия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларга мурожаат килди. Унинг мактубида шундай гаплар бор эди: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштириш бегиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русмларингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзларингизнинг қўлингизда.» («Шарқ юлдузи» ойномаси, 1991, 3-сон, 168-бет.)

Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари, шу жумладан, Мустафо Чўкай ҳам бу гапларга чиппа-чин ишониб, лакка тушдилар. Улар большевиклар сиёсати биринчи қадамданок риёкорлик асосига қурилганини, оғизда баландпарвоз ваъдалар бериб, амалда одамларнинг қўйини пуч ёнгокка тўлдираверишларини ҳаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Ленин ҳам шундай килди: баяги мурожаатномадан кейин қўп ўтмай, Туркистон халқларининг қаршилигини ўта шафқатсизлик билан бостириш ҳақида «дохиёна» кўрсатмалар бериб, баланд рутбалик вакилларини бу ерга жўнатди. Бундан ташқари, мухториятнинг вужудга келишига янги совет ҳокимияти биринчи қадамлариданок миллий сиёсат бобида мудҳиш ҳатоларга йўл қўйган, махаллий халқ-нименсимай, ҳуқуқларини поймол этгани, шовинистларча муомала қилгани ҳам сабаб бўлди. Буни исботлайдиган далиллар ҳам қўп. Октябрь инкилобидан кейин Туркистонда тузилган биринчи сўвет ҳукумати таркибида биронта ҳам махаллий миллат вакили йўқ эди. Туркистон Компартияси Марказий Қўмитасининг таркибида ҳам дастлабки босқичда махаллий миллатларга ўрин ажратилмади. Инкилобий раҳбариятнинг айрим ходимлари 1917—1918 йиллар мобайнида турли йигинлар ва анжуманларда сира тор-тинмай ерли халқ шаънига таҳқирли гаплар айтишган. Масалан, Туркистондаги ҳокимият аъзоларидан бири К. Я. Успенский 1918 йил январида ўлка советларининг қурултрайида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Ўртоқ мусулмонлар! Шунинг билангизким, биз сизларнинг катта оғангизмиз. Сиз кичиксиз ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак» (Ўша жойда).

Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида большевиклар миллий сиёсат соҳасида жиддий шовинистик ҳатоларга йўл қўйишгани 20-йилларда эълон қилинган қўпгина тадқиқотлар ва китобларда очик тан олинган. Жумладан, П. Алексеев юкоридаги асарида шундай ёзади: «Октябрь инкилоби даврида ва ундан кейинги дастлабки ойлари

мобайнида Туркистон партия ташкилоти миллий масалада катор хатоларга йўл қўйди... Маданий жихатдан колок ва сиёсий жихатдан етарли даражада балогатга етмаган маҳаллий аҳоли инкилобда фаол иштирок этолмаслигига амин эдик. Шунинг учун инкилобни уларсиз давом эттиришга қарор қилдик.» (51—52-бетлар.)

Мана шундай камситишлар ва таҳкирлар оқибатида 1917 йилнинг 11 декабрь куни ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи Туркистон мухториятини эълон қилди. Бинобарин, мухторият бир «ховуч фитнакорларнинг хуружи» тўғрисида эмас, маҳаллий халқларнинг қўпдан давом этиб келаётган орзу-истакларининг натижаси, Октябрь инкилоби давридаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг махсули сифатида майдонга келди. Майдонга келди-ю, қўп ўтмай, большевиклар томонидан қунфаяқун қилинди.

Қўп йиллар мобайнида советпарастлик руҳи билан сугорилган асарларимизда Мустафо Чўқай Туркистонда босмачилик ҳаракатининг илҳомчиси ва ташкилотчиси сифатида қоралаб келинди. Бироқ бу айблов ҳам ҳеч қандай заминга эга бўлмаган ҳавойи гап. Тўғри, Мустафр Чўқай ҳукумат бошлиғи сифатида ҳарбий вазир Ўбайдулла хўжа Асадуллахўжаев билан бирга мухториятни қизил қўшин хуружидан ҳимоя қилиш учун баъзи тадбирларни қўрган. Жумладан, улар мудофаа ишларини уюштиришни Қўқон милициясининг бошлиғи Эргашга топширган, Эргаш эса ўз навбатида унча қўп бўлмаса-да, қўролланган даста тўзиб, Советларнинг ҳарбий қучларига қарши жанг қилган. Шунга асосланиб, Мустафо Чўқайни босмачилик ҳаракатининг асосчиси сифатида қоралаш мумкинми? Холбуки, расмий ҳужжатларда, қўпгина асарларда «босмачилик» деган таҳкирли ном олган, аслида эса моҳият эътибори билан мустамлақачилик сиёсатида қарши қаратилган миллий-озодлик қўраши бўлган бу оммавий ҳаракатни тўғдирган ўзига хос сабаблар бор эди. Буларнинг энг асосийси ҳокимият вакилларининг маҳаллий халқларга менимай қараши, унинг миллий тўғуларини, инсоний гурурини таҳкирлаши, урф-одатлари ва расм-русмларини оёқости қилиши эди. Шу билан бирга, советчилар аксилинкилобчиларга қарши қўраш никоби остида маҳаллий халққа нисбатан шафқатсиз қиргинни амалга оширдилар. Тинч аҳолини қатагон қилиш Қўқонда февраль ойининг 17-куни бошланди. Советпараст тарихчиларнинг тадқиқотларида қўрсатилишича, ўша кезларда уч қўн давомида Қўқон ўт ичида қолди. Янги ҳокимият Қўқонни талон-тарож қилиш учун дашноқларга тўла эрк бериб қўйди. Биргина Қўқоннинг ўзида 10000 дан ортиқ одам ўлдирилди. Қиргин шу билан тўғгани йўқ. 1918 йилнинг биринчи ярмида Маргилонда 4500 одам ўлдирилди. Шу жараёнда 180 қишлоққа ўт қўйилди. Минглаб оилалар қонавайрон бўлиб, бошпанасиз қолдилар. (Ш. Шамаъдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961. 54—60 с.) Бундай мислсиз ваҳшийлик, қўқон эшитиб, қўз қўрмаган ўравонлик қўсайиш ўрнига қўрган сари қўчайиб қорди. 1919 йилда ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам «босмачилик ҳаракатини» қўстириш учун қелган Қизил Армия қисмлари, жумладан, қонхўрлиғи билан қонг қикарган Бўдённийнинг Биринчи отлик армияси босмачилар қўлиб, тинч аҳолини қириш, аёлларни таҳкирлаш, қатто қўдақларни қавалаб, найзаларга илиш қўбида мислсиз «қатҳамонлик» қамуналарини қўрсатдилар. Бу ваҳшийликларни қатто қўзир ҳам қўзи қариялар эслаб қўлишса, қалтироқ қўсиб, қанғлари қўчиб қетади. Қўлас, Қарғона қўдийси 1918 йилнинг қўларидан қонг қеланиб, қаробазорга айланди. Бўни қўрган қар қандай инсофли одам қатҳатга қўшиб, ёқа ушламаслиғи, «Қўзал Қарғона, сенга не бўлди?» қўя қиғон қилмаслиғи мумкин эмасди. Айни қўқда, бу ёвузликларга қарши қаракат — исён қўғилиши, халқ «бир қўшга

бир ўлим!» деб оёкка туриши табиий хол эди. Халк исёнининг хакикий сабаби мана шунда! Мустафо Чўкайга ўхшаш айрим одамларни «босмачилик харакатининг асосий сабабчиси» килиб кўрсатиш эса омманинг диккат-эътиборини тарих хакикатидан чалгитишдан бошка нарса эмас. Бу масалада ҳам хукмрон коммунистик мафкуранинг ўз душманларини ёмонотлик килишда ҳеч нарсадан қайтмаслиги, ёлгон-яшиқ гапларни ва уйдирмаларни бемалол ишга солавериши, икки юзлама сиёсати яққол кўриниб турипти. Мустафо Чўкай Туркистонда «босмачилик харакатини» яна шунинг учун уюштира олмас эдики, у 1918 йилнинг ўрталаридаёқ Туркистондан чиқиб кетишга мажбур бўлганди. У бир неча муддат Кавказда Тифлис шаҳрида туради, кейин хорижга кетади. Чет элда Мустафо Чўкай Париж ва Берлин шаҳарларида истикомат қилган, Туркияга тез-тез бориб-келиб турган. У мухожирликда 20 йилдан ортиқроқ ҳаёт кечирди. Бу даврда самарали ижод қилди ва кўпгина илмий мақолалар, бир қатор тадқиқотлар яратди. Мустафо Чўкай Туркистондалигидаёқ ўткир мақоланавис сифатида кенг танилган эди. Дастлаб у «Улуг Туркистон» рўзномасида фаол катнашади. Бу нашр 1917 йилда Тошкентда «Яшасин миллатлар мухторияти!» деган шиор билан чиққан ва у «халқининг юздан тўксон саккизи мусулмон бўлган Туркистон ўлкасида халқ идорасининг хориж-дан келган аскар ва ишчилар кўлига ўтишига туркистонликлар рози бўлмаяжаклар» деб ёзганди. Мустафо Чўкай шу рўзноманинг энг мумтоз муаллифларидан бири эди. 1917 йилнинг ўрталарида Тошкентда «Бирлик туви» деган газета ҳам чиқа бошлайди. Мен салкам қирк йил муқаддам аспирантурада ўқиб юрган кезларимда В. И. Ленин номидаги Давлат кутубхонасининг кироатхонасида ўтириб, бу икки рўзноманинг айрим сонларини қараб кўрган, ҳатто «Улуг Туркистондан Ҳамзанинг «Туркистон мухториятига» деган қатта манзумасини тўла кўчириб олган эдим. Ўшанда бу рўзноманинг саргайиб кетган саҳифаларидан олис 1917 йилнинг ола-говур садолари қалаётгандай туюлганди менга.

1918 йилда Тошкентда яна бир нашр пайдо бўлди. Бу — «Свободный Туркестан» деган русча рўзномадир. Мухими шундаки, бу рўзноманинг моддий таъминоти ҳам Мустафо Чўкай зиммасида эди. У турли таҳаллуслар остида рус тилида мақолалар ёзиб, мазкур нашрда мунтазам катнашиб турган. 1942 йилда Мустафо Чўкай вафотининг бир йиллиги муносабати билан Истамбулда Намуна матбаасида альбом чиқарган доктор М. Делил унинг мақоланавислик фаолияти тўғрисида гоёат қимматли маълумотлар беради. Унинг кўрсатишича, адиб 1919—1920 йилларда Кавказда қаида тўртта нашр чиқишида катнашган. Булар — 1919 йилда рус тилида Тифлисида чиққан ҳафталик «Вольные горы» нашри — унда Мустафо бейнинг Туркистон масалаларига доир мақолалари бор; «На рубеже» — бу рўзнома эмас, мажмуа. У Тифлисида Туркистон ва Украина миллий марказларининг моддий ёрдами билан чиқарилган. Русча мажмуада Мустафо бей «М. Чанай» ва «Жалил» деган номлар билан мақола ёзган. Яна — «Янги дунё» — 1920 йилда Шимолий Кавказия миллий ташкилоти билан Туркистон миллий маркази бирлашиб чиқарган рўзнома. «Шафак» рўзномаси ҳам Тифлисида Мустафо бейнинг бош муҳаррирлигида чиқарилган. Табиийки, буларда ҳам унинг мақолалари мунтазам босилиб турган. 20-йилларнинг охирида Истамбулда «Янги Туркистон» деган ойлик мажмуа чиқа бошлайди. У 1927 йилдан 1931 йилнинг июлигача нашр этилди. Сўнгра Мустафо бейнинг бош муҳаррирлиги ва сиёсий раҳбарлиги остида Берлинда 10 йил мобайнида (1929—1939) чиқиб турган мажаллани эсламоқ даркор. Доктор М. Делилнинг тасдиқлашича, бу мажалла «Чўкайнинг миллий мафкурасини ва Туркистон турклиги миллий харакатини гоёатда ойдин бир суратда акс эттира билмишдир».

Мустафо Чўкайнинг Туркистон тарихи, миллий уйғониш ҳамда озодлик ҳаракатининг долзарб Муаммолари ҳақида баҳс юритувчи асарлари француз, инглиз, поляк тилларида ҳам босилган. Унинг мақола ва рисолалари Туркистон ҳақида шу қадар муҳим маълумотлар берганки, бу ўлка ҳаётини тадқиқ қилувчи олимлар уни четлаб ўтолмаганлар. Масалан, 1942 йилда немис тилида «Туркистон» деган ҳажман йирик бир асар чоп этилади. Муаллифлари Р. Олцша ва Г. Клайновларнинг таъкидлашича, 434 саҳифалик бу асарнинг 363—409-бетлари Мустафо Чўкай қаламига мансубдир.

Булардан ташқари, «1917 йил хотира парчалари» китобидаги изоҳларда Калифорниядаги Статфорд университети қошидаги Рус инқилобини ўрганиш маркази «Туркистонда инқилоб ва Совет ҳукуматига қарши халқ кўтарилишлари» деган мажмуа тайёрлаётгани, шу муносабат билан Мустафо Чўкайга мурожаат қилингани, у эса «Туркистонда инқилоб ва Кўкон мухторияти» деган мақола ёзиб бермокчи бўлгани айтилади. Афтидан, бу мақола 1937 йилнинг бошида ёзилиб, Калифорнияга юборилган бўлса керак.

Кўриниб туриптики, Мустафо Чўкай муҳожирликда юрганида ҳам бирор дақиқа бўлсин Туркистон мустақиллиги гоёсидан чекинган эмас. У юзлаб мақолаларида бу гоёни тарғиб этган, бир кун келиб, Туркистон осмонида озодлик қуёши нур сочажасига ишонишдан тўхтамаган. Бирок минг афсуски, биз бу улкан зотнинг ҳамма асарларини билмаймиз. 1950 йилда Истамбулда «Ёш Туркистон» нашриётида доктор А. Октой тугилган кунининг 60 йиллиги муносабати билан «Туркистон миллий ҳаракати ва Мустафо Чўкаев» деган китоб чикаришган экан. Биз ҳатто шу китоб билан танишиш имконига ҳам эга эмасмиз. Лекин шунга қарамай, мен яна бир бор Мустафо Чўкайни ўтқир нигоҳли тадқиқотчи, ҳаётни яхши биладиган, воқеалар замиридаги ҳақиқатни кўра оладиган, мантики чуқур, қалами ўтқир бир олим деб ҳисоблайман. Унинг «Туркистон Шўролар ҳукумати даврида» деган мақоласи шундан далолат бериб турибди.

Авваламбор, мақоланинг ижодий тарихи диққатга сазовор. 1927 йилда Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан Москвага француз ишчилари делегацияси келади. Унинг бир қисми Ўзбекистонга сафар қилиб, бир неча кун республика ҳаёти билан танишади. Бу ерда франциялик вакиллар «Туркистон миллий жумҳуриятларидаги кўз кўриб, қулоқ эшитмаган» ўзгаришлардан хайратланиб ҳаяжонга тушадилар.

Уларнинг назарида Туркистонда ҳамма ёқда эркинлик салтанати барпо этилган, миллий масала узил-кесил ҳал этилган, халқ фаровон ва бахтиёр ҳаёт кечиради, ҳар қандай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муаммолар тегишли ечимини топган. Делегация аъзолари «Правда Востока» газетасининг 1927 йил 30 ноябрь ва 2 декабрь сонларида ўз таассуротлари билан ўртоқлашадилар. Масалан, жаноб Шелино шундай дейди: «Биз шунга ишондикки, ёш совет Ўзбекистонини маҳаллий халқнинг ўзи бошқаради. Бизга берилган маълумотномаларда давлат органларининг раҳбар қисми асосан маҳаллий аҳоли вакиллари эканини кўрдик...»

Делегация раҳбари жаноб Гаше дейди: «Бизни буёққа жўнатган француз ишчиларига совет давлатида миллатлар тенглиги қарор топган ҳаётни кўрдик деб етказамиз. Менинг ўзим бунга сираям шубҳа қилмайман».

Француз делегацияси Ўзбекистондан жўнаб кетиш олдидан декларация тайёрлайди. «Правда Востока» газетасининг 1928 йил 20 январидagi сонida эълон қилинган бу декларацияда «маҳаллий ўртоқларнинг миллий соҳадаги ютуқлари» бирма-бир санаб ўтилган.

Делегация аъзолари Парижга қайтгач, бу таассуротларини жамоатчиликка изҳор

этганми-йўкми — маълум эмас. Лекин мухожирликда яшаса ҳам Туркистон хаётини синчковлик билан кузатиб борган Мустафо Чўкаев мазкур фикр-мулоҳазалардаги бир томонламаликка сира токат килолмаган. Натижада у «Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида» деган каттагина макола ёзади ва уни 1928 йилда эълон қилади. Маколанинг Парижда француз тилида чоп этилган нусхасига таникли жамоат арбоби Пьер Ренодель сўзбоши ёзган. Пьер Ренодель Мустафо Чўкаев билан 1920 йилда Тифлисида танишган экан. Ўшандаёқ Мустафо бей француз арбобининг назарида ўз юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун курашувчи изчил демократ сифатида таассурот қолдирган.

Пьер. Рёнодель маколани қисқача таҳлил қилиб, лўнда-лўнда жумлаларда фазилатларини санаб, юкори баҳо беради ва уни Туркистондаги ҳақиқий аҳволни очиқ берувчи қимматли ҳужжат деб ҳисоблайди. Маколанинг аҳамияти ҳақида Пьер Ренодель ёзади: «Бу рисола минг-минглаб туркистонликлар мустабид тўзум қурбони бўлганлиги тўғрисида гувоҳлик беради; бу рисола бутун мамлакатни жаҳолат бошқараётгани, шу маънода, айрим большевикларнинг ўзлари ҳам эътироф этганлари қаби, марксизм-ленинизм деб аталмиш таълимоғ, факат сароб-найранг эканлиги тўғрисида гувоҳлик беради, бу рисола аграр революция нисоби остида қишлоқ хўжалигини ёппасига жамоа-жамоа қилиб, ёппасига мажбурий эксплуатацияга тайёрлаётгани, бутун иқтисодиёт факат алдовга ва ташиб кетишга мўлжалланаётгани тўғрисида гувоҳлик беради. «Бу сўзлар бугун эмас, кеча эмас, 63-йил аввал — 1928 йилда ёзилган. Бугун эса биз бу гапларнинг мутлақо ҳақиқат экани тарих томонидан тўла тасдиқланганга гувоҳ бўлиб турибмиз.

Мустафо Чўкаев макола бошида вакилларнинг «сафаримизда тўла эркин бўлдиқ, қаерни истасак, шу ерни бориб қўрдик, қим билан истасак, шу одам билан суҳбатлашдик» деган гаплари асоссиз эканини исботлайди. У делегация аъзоларининг биронтаси маҳаллий тилларни билмаслигини, ҳамма жойда тилмочлар орқали иш юритишганини айтади. Шундай экан, тилмочлар маҳсус тайёрлангани, ҳар хил ташкилотлардан муфассал йўриқлар олиб ишлагани аниқ. Ёхуд улар ўша ташкилотларнинг маҳфий ходимлари бўлишлари ҳам мумкин. Мафкура муассасалари бу ташкилотлар, билан бирга ҳар қандай ҳолларда ҳам йўқни бор, очки қора, қорани оқ қилиб қўрсатиш ҳавосини олган. Аслида ҳаётга чуқур назар ташланса, ўша йилларда Туркистон ҳаётида на миллий эркинлик, на инқилобий фаровонлик йўқлиги яққол қўринади-қолади. Шуниси муҳимки, Мустафо Чўкаев бу фикрларини далиллар экан, факат партия ҳужжатларига, съездлар, пленумлар конференцияларнинг қарорларига, совет ҳокимиятининг ишончли одамлари айтган ва совет партиявий матбуотида эълон қилинган материалларга таянади. Масалан, «Туркистон советлар даврида қанақам эркинликка эришди, бу ерда миллий масала узил-қесил ҳал қилинди» деган фикрни рад этар экан, унга қарши «Тошкентлик большевикларнинг ўзига ҳос ҳокимлиги остида Туркистонда мустамлақа режимнинг давоми ўлароқ янги давр бошланди...» деган фикрни олға суради. Бу даъво партиявий ҳужжатлардан ва совет матбуотидан олинган далиллар билан чуқур исботланади. Маълумки, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистонда даҳшатли очлик юз берган, оқибатда, совет матбуотининг хабар беришича, 1 114 000 одам ўлган эди. Мустафо Чўкаев бу очликни большевиклар онгли суратда уюштирганини ва «дунёнинг ҳеч бир бурчагида бундай муҳиш тарзда қанақа қўрилмаган «очлик қиёсати» орқали миллий озодлик ҳаракатига зарба бермокчи бўлганини исбот қилади. Бунинг учун у ўша

пайтда катта мансабларда хизмат килган Турор Рискулов китобидан парча келтиради: «Туркистондаги Октябрь тўнтаришининг рахбарларидан бири Тоболин Марказий Ижроия Кўмитаси мажлисларидан бирида тўғридан-тўғри «киргизлар иктисодий колок бўлганлари учун ҳам, улар барибир, кирилиб кетишга махкумдир. Шунинг учун инкилоб бутун кучини очликка қарши курашга эмас, яхшиси фронтни мустахкамлашга қарши қаратиш керак» деганди. Миллионлаб одамларнинг қирғини, бутун ўлка аламли фарёдлардан бўғилиб ётганини кўра-била туриб шундай демок учун одам мутлақо виждонсиз, ўта беҳаё бўлмоғи керак. Фақат ўзига бино қўйган, ўзини дунёнинг устун деб билган, бошқа халқларни менсимайдиган ашаддий шовинистгина шундай қилиши мумкин. Бундай шармандали қарашлар совет ёки партия ташкилотлари томонидан ва ўша кезларда, на ундан кейин қораланди. Аксинча, Тоболин ўлгандан кейин унинг номи абадийлаштирилди. Тарих киноясини қарангки, Тошкентнинг шундоқкина бикинида, Чимкент вилоятининг Саригоч районидаги каттагина қишлоқ ҳозир ҳам Тоболин номида аталиб келинмоқда.

Туркистонда инкилобнинг дастлабки йиллариданок мудҳиш мустамлакачилик сиёсати олиб борилганидан Ленин ҳам, партия Марказий Кўмитаси ҳам яхши хабардор бўлган, бироқ улар бунга чек қўйиш борасида қўлини совук сувга урган эмас. Аксинча, бу ходисани эътироф этиш билан чекланишган. Мустафо Чўкаев буни РКП Марказий Кўмитасининг 1920 йил 29 июнида қабул қилган ыароридан олинган парча билан исбот қилади:

«Мустамлака психологияси билан захарланган, рус ишчилари қўлида бўлган Туркистондаги Совет ҳокимияти даврида қелгинди европалик аҳоли билан маҳаллий халқ ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгарди эмас, балки яна ҳам кескинлашди. Чор ҳукумати даврида амалдорлар маҳаллий халқни асоратга солиш учун қандай йўл танлашган бўлса, бугунги «коммунистлар» ҳам худди шундай йўл танлашмоқда». Мустафо Чўкаев мақола давомида совет ҳокимияти Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини инкилобнинг дастлабки йилларидан кейин ҳам изчиллик билан давом эттирганини таъкидлайди. Муаллиф кейинги йиллардаги айрим тадбирларни таҳлил қилар экан, улар гўё «яхши ният билан», қамбағал ва қашшоқ дехқонларга қайишгандай туюлса-да, аслида меҳнатқаш халқни янада асоратга солажагини башорат этади. Масалан, мақолада ер ислохотининг моҳияти очиқ берилган — ҳукумат асбоб-ускунасиз; от-уловсиз дехқонларга мажбуран ер бериб, уларни янада қарам қилади. Улар ёппасига пахта экишга мажбур бўладилар, бу эса галла экинларининг қамайи чорвачиликнинг қисқаришига олиб қелади. Озиқ-овқат таъминотида дехқон тўлалигича четдан қеладиган маҳсулотга қараб қолади, унинг турмуш даражаси бениҳоя тушиб қетади. 1928 йилда айтилган бу гапни Ўзбекистоннинг кейинги 60 йиллик тарихи тўла исботлади.

ВЦСПС Ўрта Осиё бюросининг 1927 йил сентябрида бўлган пленумида сўзлаган нотик «Ильич» номи завод маъмурияти «штат қисқарганини эълон қилиб, айни пайтда Россиянинг ички музофотидан янги ишчи қучлари қақриб қелишганини» айтади. Холбуки, худди шу пайтда Ўрта Осиё бўйича 28 625 та ишсиз бор эди. Биз бу Сиёсат ҳам фақат 20-йилларда амалга оширилган ўткинчи тадбир эмаслигини яхши биламиз. Бугунги кунда шу сиёсат туфайли бутун Ўрта Осиё иктисодиёти жуда ночор аҳволга тушиб қолди, Ўзбекистонда эса миллионлаб одамлар жуда фақир ва қашшоқ ҳаёт кечирмоқдалар.

Мустамлака сиёсатининг яна бир жихати кадрлар масаласи билан боғлиқ. Мустафо

Чўкаев француз делегациясининг «Ўзбекистонда ҳамма муҳим лавозимларни миллий кадрлар эгаллаб турипти» деган гапини ҳам жуда асосли рад этади. У бунинг учун партия XVI съезди материалларига мурожаат қилади. Унда Оржоникидзе бошқа масалалар катори Ўзбекистонда бошқарув аппаратининг миллий таркиби ҳақида гапирган экан. Унинг ҳисобига кўра аппаратда руслар 61,9 фоизни, ерли миллат вакиллари эса 24,7 фоизни ташкил қилади. Бирок ерли миллат вакилларининг малакаси ва сифати масаласи жуда ночор аҳволда бўлган. Мустафо Чўкаев буни ҳам «За партию» журналида босилган (1927 йил 3-сон) Хонсуворовнинг мақоласидан олинган куйидаги парча юркали далиллайди: «Округ ижроия комитетлари президиуми аъзолари ва раислари, арифметиканинг оддий тўрт амалини ҳам билишмайди, ҳатто ўз тилларида ҳам қийналиб ёзадилар, Париж ва Лондон шаҳарлари қайси мамлакатнинг пойтахтлари эканини ҳам билишмайди, партия тарихидан мутлақо беҳабар, партия дастурини ўқиб ҳам қўришмаган. Савол тугилади: нахотки, 20-йилларнинг ўрталари ёхуд охирида, шунингдек, кейинги йиллар мобайнида бутун жумҳурият ҳудудида савияси баланд, юксак маданиятли, раҳбарлик ишларига иқтидори зўр одамлар топилмаса? Нахотки, халқ ичидан чиқадиган истеъдодлар булогининг суви тортилиб қолган бўлса? Йўқ, ундай эмас, албатта. Бирок мустамлакачилик салтанатининг ўз қонун-қоидалари, ўз мантики бор. Унга кўра кадр танлашда билимнинг қўпдан аҳамияти йўқ, юқори мансабни эгал-лайдиган, номенклатурага қиришга даъвогар одам юқорига садокатли бўлса, буйруқни лом-мим демай бажарса, бўлар-бўлмас саволлар бериб, масалалар қўйиб, бошни қотирмаса бўлди. Большевикларнинг қўзғалғин қўринган арбобларидан бири Георгий Сафаров 1921 йилдаёқ мустамлакачиларнинг кадр танлаш мезонини жуда аниқ тасвирлаб берган. У: «Мустамлака инқилоби. Туркистон сабоқлари» деган китобида ёзади: «Мустамлакачиларга ерли аҳолидан чиққан раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўрток керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижрочи мишраблар зарур эди».

Бу парча ҳам Мустафо Чўкай тадқиқотидан олинди. Бундай мисолларни яна келтираверишга ҳожат йўқ. Юқоридагиларнинг ўзиёқ маъзур мақола нақадар қучли мантикка эгаллигини қўрсатиб турипти. У шўрпешона Туркистон Шўро ҳуқуқати қўли остида янада мудҳиш асоратга тушиб қолганини, ўлка бошидаги булутлар янада қуюқлашганини, халқ тобора қашшоқлашиб, ҳуқуқлари поймол этилиб, тарихий меросидан, ёзувидан, тилидан қосуво бўлаётганини пухта далиллар асосида исботлаб берди. Шу биргина мақолага қараб олимнинг қалами нечоғлиқ ўткирлиги, тафаккури қанчалар қиёнатли ҳиса амин бўлиш мумкин. Энг муҳими, Мустафо Чўкаев бу ва бошқа асарлари билан жаҳон халқларини Совет Иттифоқидаги мустақиллик салтанатида қодир бўлаётган жиноятлардан, ўзбошимчиликлардан огоҳ қилиб турди. Эҳтимолки, ҳудди шу хизмати билан Мустафо Чўкаев бугунги истиқлол қонларининг яқинлашишига ҳисса қўшгандир.

Қадимий Берлин шаҳрининг озода ва осуда қўчаларидан бирида қабристон жойлашган. Уни Турк-ислом қабристони дейишади. Унга севимли ватани —Туркистон мустиқлиги йўлида қурашмоқдан қолмаган, ўз ватандошларига қўлидан қелган яхшилигини аямаган бир муқорак зот — Мустафо бей Чўкаевнинг қасади ҳам қўйилган. Ҳатто унинг вафоти ҳам қўрига, ватандошларига муҳаббатидан нишона бўлди. 1941 йилда фашистлар Совет Иттифоқида қўжум бошлади. Қурушнинг бошларидаёқ юз минглаб совет қишилари фашистлар қомонидан асир олинди. Бу қезларда Мустафо Чўкай Парижда қашарди. Фашистлар уни қўдлик билан Берлинга олиб қелишади ва асир қушган

туркистонликлардан харбий кисмлар тузишни талаб килишади. Мустафо Чўкай бу таклифни катъиян рад этади, биров асирликдаги юрtdошлари билан кўришиб, кандайдир йўллар билан уларнинг кисматини енгиллатишга ёрдам беради. Шу учрашувларда у сил касалини , юктириб олади. Касал зўрайиб, 1941 йилнинг 27 декабрида Мустафо Чўкаев оламдан кўз юмади.

Озод Шарафиддинов